

УДК 37.018:783 (477.44) «18/19»

Сізова Нінель Степанівна – викладач кафедри вокально-хорової підготовки, теорії та методики музичної освіти Вінницького педагогічного університету імені М.Коцюбинського.

NinelSizova – teacher of Department of VocalandChoral preparation,theory and methods of musical education in Vinnitsa pedagogical university named after M. Kozubinsky.

Нінель Сізова

**РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНИХ КУРСІВ І КУРСІВ ЦЕРКОВНОГО
СПІВУ У ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ХОРОВОЇ КУЛЬТУРИ
ВІННИЧЧИНИ НА МЕЖІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ**

У статті досліджено діяльність педагогічних курсів та курсів церковного співу, що були організовані на Вінниччині наприкінці ХІХ - початку ХХ століття за зразком київських літніх курсів. Розглянуто особливості методу викладання та визначено місце церковного співу в навчанні у церковно-приходських школах. Охарактеризовано основні дидактичні методи роботи курсів у Браїлові, Хмільнику, Тульчині, Соболівці.

Ключові слова: *хорова культура Вінниччини, педагогічні курси, церковний спів, церковно-приходські школи, хоровий спів.*

Нінель Сізова

**THE POSITION OF PEDAGOGICAL COURSES AND COURSES OF
CHURCH SINGING IN THE PROFESSIONALIZATION OF THE
CHORUS CULTURE OF VINNYTSYA REGION AT THE BETWEEN THE
19TH AND 20TH CENTURIES**

The article deals with the activity of pedagogical courses and courses of church singing in Vinnitsa region at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The need for such courses was due to the great attention of the clergy to the development of church education in Vinnytsia region. Drawing on existing

research and materials contained in the State Archives of Vinnytsia region, author of the article to reveal the role of pedagogical courses and courses of church singing organized in Vinnytsya by the model of Kyiv summer courses, in the professionalization of the choral culture at the end of the XIX - early XX century. Pedagogical courses allowed to prepare the corresponding personnel, since neither the graduates of the seminary nor the graduates of the spiritual schools could satisfy the demands of the primary educational institutions in the organization of choir collectives. The purpose of the summer courses of church singing was to familiarize low-educated teachers of elementary folk schools, church parochial schools, as well as those who have the right to a teacher's degree, with the best ways of teaching church singing, with elementary notions of music theory, with the initial skills of playing the violin.

The features of the method of teaching, the main provisions, the program of courses, musical works, manuals used by the course teachers were considered. The course program covered the work of a unanimous and multi-voiced church singing. The basic information about practical classes on unanimous singing, in which they worked at the all-night and liturgy of Ioanna Zlatoustoho, Vasyliya Velykoho, and the liturgy of pre-consecrated gifts were given. In particular, they worked on the "Bless the soul of my Lord" (Kyiv chant "Blahoslovy dushe moya Hospoda") from the all-night work, "Lord summoned" ("Hospody vozzvakh") to eight voices, Sunday stykhyars, etc. The place of choir performance and church singing in the course of work is separately defined, and their influence on the teaching of church singing in church parish schools is also explored, taking into account the experience of the courses in Kyiv. The activity of pedagogical courses and courses of church singing in Brailov, Khmilnyk, Tulchin, Sobolevka, Velykiy Mechtny is considered. The system of organization, activity and direct organization of choir collectives at such courses is described.

The level of education of students of pedagogical courses and courses of church singing, in terms of the number of successfully passed examinations, educational training, is analyzed.

The influence of organization of teaching on the basics of choral singing of teachers of church parish schools and folk schools at the summer courses on laying the professional foundations of choral life in Vinnitsa region is determined.

Keywords: *choral culture of Vinnitsa region, pedagogical courses, church singing, church parish schools, choral singing.*

Провідні принципи хорового мистецтва Вінниччини, як й інших регіонів України, у другій половині XIX – на початку XX століть формувалися у декількох галузях культурної діяльності, серед них однією із найбільш впливових була діяльність церковних учбових закладів та різних курсів.

Питання висвітлення діяльності таких осередків у різних регіонах України, дослідження проблем богослужбового хорового виконавства в історико-культурному контексті розкриваються у дисертаціях Л.Руденко [13] та Н.Калуцкої [2]. Значну увагу хоровому виконавству та розкритті взаємозв'язку організації курсів із розвитком музичної культури приділяє у своєму дослідженні музичного життя Волині 20-30-х років XX століття П.Шиманський [15].

Дослідження музичної культури, хорової творчості та освіти Вінниччини знаходиться лише на початковому етапі. Так, вплив католицької духовної культури на музичне життя Вінниччини, проблеми католицької освіти розкриті у дослідженні С.Іскри [1], окремі положення, що стосуються хорового мистецтва, висвітленні у дисертації Т.Черкашиної [14]. Спираючись на існуючі дослідження та матеріали, що містяться у Державному архіві Вінницької області, автор статті ставить за мету розкрити роль педагогічних курсів і курсів церковного співу, що були організовані на Вінниччині за зразком київських літніх курсів, у професіоналізації хорової культури краю наприкінці XIX - початку XX століття.

Наприкінці XIX століття на Вінниччині не існувало навчального закладу, який би на постійній основі виховував педагогічні кадри. Досить часто вчителями ставали випускники семінарій, а випускниці духовних училищ, зокрема Тульчинського єпархіального училища, елементарні

педагогічні навички отримували під керівництвом викладачів дидактики в зразкових школах, влаштованих при училищах. Невелику практику вчительства мали й випускниці Браїлівської двокласної школи, влаштованої при жіночому Браїлівському монастирі. Там само існувала й недільна школа для дорослих, де уроки часто проводили вихованки монастирського училища. Проте, ані випускники семінарії, ані випускниці духовних училищ не могли задовольнити запити початкових освітніх закладів у справі організації хорових колективів. Ситуація була подібною в усіх губерніях. Саме тому церковною владою почали влаштовуватися літні педагогічні курси церковного співу для вчителів народних училищ при Київському товаристві грамотності. Було розроблено програму таких курсів, яка згодом була покладена в основу літніх курсів в різних єпархіях.

Метою літніх курсів церковного співу було ознайомлення малопідготовлених викладачів початкових народних училищ, церковно-приходських шкіл, а також тих, хто має право на вчительське звання, “а) з найкращими способами навчання церковному співу; б) з елементарними поняттями теорії музики; в) з метою привчання до гри на скрипці” [3, с. 98]. На початку курси для вчителів Київської, Подільської і Волинської губерній влаштовувалися у Києві під час літніх канікул у сільських школах. Навчання учителів тривало півтора місяці. Для практичних занять спеціально для слухачів курсів організовувалися хори з учнів київських міських приходських училищ. По закінченню курсів і складанню іспитів слухачам видавалися свідоцтва.

Програма курсів охоплювала роботу над одноголосним і багатоголосним церковним співом. Окрім теоретичних відомостей, слухачі курсів вивчали літературу нотних книг богослужбового співу, обіходь церковний нотного співу, ірмологій, октоїх, стихіра, скорочений обіход нотного співу.

На практичних заняттях з одноголосного співу працювали над всенощною і літургіями Іоанна Златоустого, Василя Великого і літургією

попередньо освячених дарів. Зокрема, зі всенощної працювали над “Благослови душе моя Господа” (київського розспіву), “Господи воззвах” на 8 гласів, недільним стихирами та ін. Одноголосні розспіви вивчали за посібником Потулова.

Під час роботи над три- і чотириголоссям використовували посібники Потулова, а також аранжування М.Георгієвського, Ломакіна, Львова, Турчанінова.

За свідченнями Климента Скальського, у 1887 році на курсах церковного співу у Києві навчалось 90 слухачів. Хоровий спів викладач Карасев, а гру на скрипці – Шуммер [11, с. 972]. Усіх слухачів було розділено на дві групи. Молодша група, що складалася з тридцяти слухачів, які абсолютно не були знайомі зі співом, готувалася лише до викладання співу у школі. Старша група, що охоплювала шістдесят вчителів, вивчала спів у такому обсязі, щоб навчитися працювати регентами та організовувати хорові колективи. Окрім вивчення хорових творів, вчителі навчалися хоровому аранжуванню, вивчали порядок церковних служб.

Під час випускних іспитів слухачів молодшої групи курсів екзаменували зі співу “на гласи без нот, за церковним обіходом і нотами круглої системи і за використанням скрипки при піснеспівах”[11, с. 974]. Успіхи слухачів К.Скальський називає вражаючими: “Прибувши до Києва без будь-яких знань зі співу та музики вчителі і вчительки у півторамісячній термін настільки ознайомилися з гласами, октоїхом, скороченим обіходом, обіходом круглої ноти, теорією музики і грою на скрипці, що сміливо й без утруднень можуть продовжувати на місці свою самоосвіту в отриманому напрямку»[там само]. Випускники старшої групи співали на один-чотири голоси, а також оркестром з 25-ти скрипок зіграли задостойник “О тебе радується”.

У цих київських курсах взяли участь лише троє учителів з Поділля, проте іспит витримала тільки одна вчителька. Водночас, К.Скальський зауважив, що церковний спів є дуже важливим засобом морально-релігійної освіти, а його роль на теренах краю є особливо важливою, адже “Подолія

наповнена католиками, які усіма способами, усіма силами, між іншим і всенародними співами стараються залучити на свою сторону православне населення»[там саме, с. 977]. Як бачимо, католицизм залишався сильним конкурентом православ'ю і наприкінці ХІХ століття, хоча й 1866 року було остаточно припинено діяльність Кам'янець-Подільської семінарії та Олександром ІІ скасовано саму Кам'янецьку дієцезію. Якщо кількість римо-католицьких парафій ще була, але дуже незначною на Вінниччині, то їх парафіяльні школи функціонували нелегально. Звичайно, спів у цих школах не викладався, а лише польська і латинська мови, катехізис, міністратура при алтарі тощо. Проте православне духовництво й цього остерігалось і старалося усіма можливими способами чинити опір. Як зазначає Н.Рубльова, паства римо-католицької церкви «відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості навколо костьолів, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставникам. Та її частина, що належала до елітарних прошарків населення – великих землевласників, аристократів, підприємців, урядовців, інтелігенції – служила надійною опорою своїй Церкві, надаючи їй всебічну допомогу» [12, с. 316]. Далі дослідниця звертає увагу й на те, що «римо-католицьке духовенство становило зовсім нечисленну групу, проте його вплив і авторитет були незрівнянно більшими, а коло обов'язків не обмежувалося суто пастирськими функціями. Досить часто ксьондз був лідером не тільки у своїй парафії, але й у всьому селі, а його садиба перетворювалась на центр громадського і культурного життя, замінюючи собою водночас школу, бібліотеку, медпункт, адвокатську контору тощо» [там само, с. 315]. Саме тому у багатьох архівних документах зустрічаємо рекомендації до протидії католикам усіма можливими засобами, поміж яких церковному співу як засобу потужного морально-релігійного впливу надається особливе значення.

Через широке залучення усіх верств населення до православного співу церковна влада вважала за можливе протидіяти не лише католикам, але й іншим іновірцям. К.Скальський констатує, що «Подолія в середовищі своєму

має штундистів, у яких спів відіграє також дуже важливу роль. У ній, нарешті, є й розкольники, що вихваляються своїм старим, неспотвореним наспівом»[11, с. 977].

За відсутності необхідної кількості кваліфікованих педагогічних кадрів та за зразком київських літніх курсів церковного співу Училишна рада при св. Синоді Подільської єпархії також починає влаштовувати короткотривалі педагогічні курси і курси церковного співу. Так, за пропозиції голови Брацлавського відділення Єпархіальної Училищної Ради, законовчителя Немирівської гімназії протоієрея Цопова у липні 1890 року педагогічні курси та курси церковного співу були влаштовані у м. Тульчин на базі чоловічого духовного училища. Викладачем церковного співу на курсах був вчитель Немирівської гімназії Володимир Михневич[10]. Слухачами курсів стали п'ятдесят псаломщиків, вчителів церковного співу та осіб, що претендують на вчительство¹. Заняття і побут слухачів були чітко організовані. На проживання всі були розміщені у гуртожитку чоловічого духовного училища, де вранці й ввечері харчувалися. Вранці проводилося так звані взірцеві заняття з хлопчиками церковно-приходських шкіл м. Тульчина, при чому уроки проводили як викладачі, так і слухачі курсів. Вечірні заняття проводилися вже виключно зі слухачами курсів за окремими навчальними дисциплінами (Закон Божий, російська мова, слов'янська мова, педагогіка і церковний спів). Як і на київських курсах, окрім хорового виконавства, слухачі отримували уроки гри на скрипці. Створений зі слухачів курсів хор співав під час недільних і святкових богослужінь.

Педагогічні курси були зорганізовані і 1893 року у містечку Хмільник Літинського повіту на базі Мазурівського народного училища, на яких викладали вчителі народних училищ з різних містечок. Навчальними предметами були Закон Божий, російська мова і чистописання, церковно-слов'янська мова, арифметика, практичне бджільництво. Церковному співу

¹Окремо вказується, що ще одна вчителька прослухала виключно курс співу, тому загальна кількість слухачів склала 51 особу

навчав колишній викладач Подільської духовної семінарії і Кам'янецького жіночого духовного училища, священник Григорій Снятинський[4]. Слухачами курсів стало сорок вчителів шкіл повіту. Церковний спів вивчався у двох напрямках – теоретичному і практичному. Щодня після полуденні заняття були присвячені репетиції хору слухачів курсів.

З ініціативи Літинського відділення Училищної ради педагогічні курси знову діяли у містечку Хмільник і з 20 травня по 1 липня 1896 року. Згідно статистики, на курси прибули п'ятдесят шість осіб: тридцять вісім вчителів, сім вчительок, два псаломщики і дев'ять вільних слухачів. Церковний спів знову викладав о.Григорій Снятинський [9].

Про особливості випускного іспиту слухачів курсів можна скласти уявлення на основі розповіді про екзамен з церковного співу вихованців церковно-вчительських курсів у Кам'янці-Подільському у 1898 році. Іспит завжди проходив публічно за участі великої кількості церковного і світського керівництва. Влітку 1898 року іспит проходило сто п'ять слухачів [8]. На початку хор слухачів курсів проспівав гімн святим Кирилу і Мефодію. Потім Його Преосвященство Іриней почав екзаменувати окремих випускників, які співали на його вимогу соло “Господи воззвах” звичайним наспівом, “Бог Господь” та ірмос недільний першого і другого гласів. Далі однорідний чоловічий хор слухачів співав під керівництвом одного з них на вибір Його Преосвященства Іриней “Господи воззвах” на перший глас за знаменним розспівом, а також стихири, тропарі та ін. Кожний зі слухачів курсів продемонстрував свою майстерність диригента, керуючи виконанням наспівів у гармонізації Архангельського, Смоленського, Главача. Подібним чином були проекзаменовані і учасниці жіночого хору. Під час екзамену всім випускникам також задавалися теоретичні питання про існуючі розспіви, різницю між ними, про їх переклад і гармонізацію в творчості російських композиторів, про побудову гам, інтервали тощо. Закінчився іспит співом мішаного хору, який виконав кант “О, храм Господень” зі збірки

Архангельського, а також патріотичні і народні пісні зі збірок “Сільський хор” і “Російський хор”.

Священик В.Коцюбинський, з дозволу єпархіального керівництва, влаштував курси виключно церковного співу у с. Козинцях Вінницького повіту з 23 травня по 23 червня 1896 року. Влітку 1897 року короткотривалі педагогічні курси і курси церковного співу були організовані у м. Вінниця для вчителів однокласних церковно-приходських шкіл і шкіл грамоти Вінницького, Літинського та Летичівського повітів [5]. На заняття, що проводилися на базі місцевої двокласної школи, прибуло п'ятдесят два слухачі. Система організації курсів була стандартною. Для практичних навичок викладання було створено вірцеву школу, де проводили уроки і викладачі, і курсанти. Щодня пополудні відбувалися заняття хору слухачів курсів. Зазвичай, слухачі курсів церковного співу вивчали також методики усіх навчальних дисциплін церковно-приходських шкіл, а також знайомилися з ремеслами.

Цього ж року подібні курси на Вінниччині діяли у Тульчині, Соболівці, Великій Мечетні. Загалом курсами скористалися вчителі усіх дванадцяти повітів Подільської єпархії. Так, лише у Тульчині курси пройшли шістдесят вісім чоловік, серед яких були не лише вчителі, але й вільні слухачі. Окремо курс церковного співу пройшли диякон і селянин, які викладали спів у місцевих церковних школах.

Про необхідність подібних курсів свідчить аналіз рівня освіти слухачів педагогічних курсів і курсів церковного співу. Так, серед курсантів у Тульчині було дванадцять осіб, які навчалися у духовних училищах, але не закінчили їх повного курсу; тридцять три особи були вихованцями нижчих світських навчальних закладів (прогімназій, міських і сільських двокласних училищ); дванадцять осіб закінчили однокласні міністерські училища, а ще одинадцять – лише однокласні церковно-приходські школи [6, с.792]. Слухачі курсів у Соболівці, яких було сто чотирнадцять осіб, у масі свої були вихованцями однокласних церковно-приходських і міністерських шкіл.

Вкрай низький рівень підготовки вчительських кадрів міг лише дещо покращитися за рахунок літніх курсів, тому з особливою гостротою наприкінці ХІХ століття постало питання організації спеціального навчального закладу, який займався б підготовкою вчителів на постійній основі. З 1903 року це завдання починає вирішувати Вінницька церковно-учительська школа, куди приймали після закінчення повного курсу двокласної вчительської школи осіб п'ятнадцяти-сімнадцяти років. Випускники школи були зобов'язані працювати вчителем у церковно-приходській або двокласній учительській школі протягом п'яти років [7]. Надалі центром підготовки майбутніх фахівців стає учительська семінарія, при якій на постійній основі функціонував хор з вихованців закладу та учнів сразкового училища.

Не зважаючи на певні недоліки у системі організації таких курсів, загалом можна констатувати факт поліпшення стану церковного хорового виконавства на Поділлі на початку ХХ століття. Літні курси для вчителів і псаломщиків, заохочення вчителів, священників і псаломщиків до організації церковних хорів у сільських приходах, поліпшення матеріального стану церковно-приходських шкіл, діяльність учительської семінарії принесли свої плідні результати у галузі розвитку хорового виконавства на закладання професійних основ хорового музикування на Вінниччині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іскра С. І. Соціокультурна діяльність Римо-католицької Церкви у контексті духовної культури Поділля : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 / С.І.Іскра – Львівська національна музична академія ім. М.В.Лисенка. – Львів, 2010. – 208 с.
2. Калущка Н.Б. Мистецька діяльність Олександра Кошиця в контексті музики ХХ сторіччя: автореф. дис.... канд. мистецтвознавства: 10.00.03/ Н.Б.

Калуцка–НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського – Київ, 2001. – 21 с.

3. Подольские епархиальные ведомости – №9 – 1887. - 23 февраля – с.27-104
4. Подольские епархиальные ведомости – №23 – 1893. – 5 июня – с.405-407
5. Подольские епархиальные ведомости – №29 – 1897. –..... – с.760-764
6. Подольские епархиальные ведомости – №30 – 1897. – 26 июля – с.790-792
7. Подольские епархиальные ведомости – №31 – 1903. –16 августа – с.857-862
8. Подольские епархиальные ведомости – №31-32 – 1898. –16 августа – с.857-862
9. Подольские епархиальные ведомости – №33 – 1896. –..... – с.790-791
10. Подольские епархиальные ведомости – №42 – 1890. -– с.965-970
11. Подольские епархиальные ведомости – №43 – 1887. -– с.969-977
12. Рубльова Н.С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4.– С. 313-330.
13. Руденко Л.Г. Роль Києво-Могилянської та Духовної академії у розвитку хорового мистецтва України (за матеріалами їх нотозбірні): автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03/ Л. Г. Руденко – НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського – Київ, 2010. – 20 с.
14. Черкашина О.В. Театр опери та балету і Державна консерваторія у Вінниці як феномени національної культури першої половини ХХ ст.: автореф.

дис. ... канд. Мистецтвознавства : спец. 26.00.01 - "Теорія і історія культури"
/ О.В.Черкашина – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв.
– Київ, 2012. – 16 с.

15. Шиманський П.Й. Музичне життя Волині 20-30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / П.Й.Шиманський– Національна музична академія України ім. П.І.Чайковського. – Київ, 1999. - 16 с.

REFERENCES

1. Iskra S. I. Sotsiokul'turna diyal'nist' Rymo-katolyts'koyi Tserkvy u konteksti dukhovnoyi kul'tury Podillya : dys. ... kand. mystetstvoznnavstva : 26.00.01 / S.I.Iskra – L'vivs'ka natsional'na muzychna akademiya im. M.V.Lysenka. –L'viv, 2010. – 208 s.

2. Kalutska N.B. Mystets'ka diyal'nist' Oleksandra Koshytsya v konteksti muzyky KhKh storichchya: avtoref. dys.... kand. mystetstvoznnavstva: 10.00.03/ N.B. Kalutska–NAN Ukrayiny, In-t mystetstvoznnavstva, fol'klorystyky ta etnolohiyi im. M.T. Ryl's'koho – Kyuyiv, 2001. – 21 s.

3. Podol'skые еparkhуal'ные vedomosty – №9 – 1887. - 23 fevralya – с.27-104

4. Podol'skые еparkhуal'ные vedomosty – #23 – 1893. – 5 iyunya – s.405-407

5. Podol'skые еparkhуal'ные vedomosty – #29 – 1897. –..... – s.760-764

6. Podol'skые еparkhуal'ные vedomosty – #30 – 1897. – 26 iyulya – s.790-792

7. Podol'skые еparkhуal'ные vedomosty – №31 – 1903. –16 avhusta – с.857-862

8. Podol'skые еparkhуal'ные vedomosty – #31-32 – 1898. –16 avhusta – s.857-862

9. Podol'skye eparkhyal'nyye vedomosty – №33 – 1896. –..... – s.790-791
10. Podol'skye eparkhyal'nyye vedomosty – №42 – 1890. -– s.965-970
11. Podol'skye eparkhyal'nyye vedomosty – №43 – 1887. -– s.969-977
12. Rubl'ova N.S. Likvidatsiya v Ukrayini iyerarkhiyi Rymo-katolyts'koyi tserkvy (kinets' 1917–1937 rr.) // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-K·HB. – 2000. – # 2/4.– S. 313-330.
13. Rudenko L.H. Rol' Kyuevo-Mohylyans'koyi ta Dukhovnoyi akademiyy u rozvytku khorovoho mystetstva Ukrayiny (za materialamy yikh notozbirni): avtoref. dys... kand. mystetstvoznavstva: 17.00.03/ L. H. Rudenko – NAN Ukrayiny, In-t mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologiyi im. M.T. Ryl's'koho – Kyuyiv, 2010. – 20 s.
14. Cherkashyna O.V. Teatr opery ta baletu i Derzhavna konservatoriya u Vinnytsi yak fenomeny natsional'noyi kul'tury pershoiy polovyny XX st.: avtoref. dys. ... kand. Mystetstvoznavstva : spets. 26.00.01 - “Teoriya i istoriya kul'tury” / O.V.Cherkashyna – Natsional'na akademiya kerivnykh kadriv kul'tury i mystetstv. – Kyuyiv, 2012. – 16 s.
15. Shymans'kyy P.Y. Muzychne zhyttya Volyni 20-30-kh rokiv KhKh stolittya: avtoref. dys. ... kand. mystetstvoznavstva : spets. 17.00.03 «Muzychnemystetstvo»/P.Y.Shymans'kyy Natsional'na muzychna akademiya Ukrayiny im. P.I.Chaykovs'koho. – Kyuyiv, 1999. - 16 s.

Відомості про автора:

Сізова Нінель Степанівна – викладач кафедри хорового мистецтва та методики музичного виховання Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського.

тел. 097 443 54 65

e-mail: sizova1980@ukr.net

